

Justitieombudsmannen
Katarina Pahlsson

Allvarlig kritik mot Kriminalvården, anstalten Mariefred, för att ha förmått en intagen att använda kateter vid urinprovtagningar

Beslutet i korthet: En anstalt förmådde en intagen att försöka lämna urinprov genom att själv använda en kateter, trots att varken den intagne eller närvarande kriminalvårdspersonal hade tillräckliga kunskaper om hur den skulle användas. Någon sjukvårdspersonal deltog inte vid provtillfället. Försöket fick avbrytas eftersom den intagne skadades.

JO konstaterar att urinprovtagning utgör en form av tvångsmedel som Kriminalvården beslutar om. Den som åtgärden avser är frihetsberövad, och vägran eller oförmåga att lämna urinprov kan få påtagliga konsekvenser för honom eller henne. Utrymmet för att i det sammanhanget tala om frivillighet, även när det gäller själva sättet på vilket provtagningen ska gå till, är därför ytterst begränsat. I det aktuella fallet hade den intagne tidigare gjort flera misslyckade försök att lämna urinprov på vanligt sätt vilket lett till varningar. Eftersom anstalten inte använder sig av blodprover var kateter det alternativ som återstod. Till skillnad från Kriminalvården menar JO att det inte i någon rimlig mening kan anses ha varit frivilligt för den intagne att lämna urinprov på det sätt som skett.

Efter det misslyckade försöket fick den intagne fortsätta att lämna urinprov med hjälp av kateter, även då utan närvaro av sjukvårdspersonal. Med hänsyn till hur det gick vid det första tillfället framstår detta enligt JO som synnerligen tveksamt. Hon är sammantaget mycket kritisk till anstaltens agerande.

Det här är andra gången som JO riktar allvarlig kritik mot anstalter för att förmått intagna att använda kateter vid urinprovtagningar utan bistånd från närvarande sjukvårdspersonal. Hon menar att det finns anledning för Kriminalvården att se över myndighetens rutiner om prover för drogkontroll. Eftersom ärendet också rör medicinska frågor får Inspektionen för vård och omsorg en kopia av beslutet.

Anmälan

I en anmälan framförde AA klagomål mot Kriminalvården, anstalten Mariefred. Han anförde i huvudsak följande.

När han kom till anstalten blev han uppmanad att lämna urinprov. Han försökte göra det men lyckades inte. Trots att han förklarade att han efter en magsäcksoperation inte kan få i sig så mycket vätska fick han en varning för urinprovsvägran. Vid ett senare tillfälle ville anstalten att han skulle lämna urinprov med

hjälp av en tappningskateter. Personalen saknade dock kunskap om hur en sådan fungerar. Han fick ”torrköra” in katetern ca 40 cm i urinröret. När han skulle ta ut den uppstod friktionsskador i urinröret och det sved otroligt mycket i över en vecka. Eftersom det inte kom någon urin fick han ytterligare en varning. Varningarna medför bl.a. att han inte får ta emot besök. Han behöver hjälp med att kunna lämna drogtestar och visa att han är drogfri. Anstalten vill nu fortsätta med katetern två gånger i veckan. Han är livrädd att han ska skadas igen men känner sig tvingad att acceptera detta.

Utredning

JO hämtade inledningsvis in muntliga upplysningar från anstalten. Av dessa framgick sammanfattningsvis följande.

AA kunde inte visa att han hade medicinska hinder mot att lämna urinprov och fick lämna sådana prov genom att själv använda en kateter. Anstalten tillämpar inte blodprover och det enda alternativ som återstod för AA var därför användning av kateter. AA och närvarande kriminalvårdspersonal hade fått skriftliga instruktioner från sjukvården om hur katetern skulle användas. Det ska utsöndras ett glidmedel från katetern men detta fungerade inte första gången för AA, vilket ledde till att han skadades. Senare överenskoms att AA skulle testa en annan sorts kateter och denna har fungerat bra vid två tillfällen. Anstalten avser därför att fortsätta med detta och AA kommer förmodligen att lämna urinprov en gång per vecka. Sjukvårdspersonal brukar inte delta vid den här typen av provtagning och har inte gjort det i AA:s fall heller.

Därefter uppmanades Kriminalvården att yttra sig över det som AA fört fram i sin anmälan. I sitt remissvar anförde myndigheten, genom chefen för sektionen för verksjuridik, i huvudsak följande:

Utredning

Uppgifter om sakförhållandena har inhämtats från Kriminalvårdens region Mitt, som i sin tur inhämtat uppgifter från anstalten Mariefred. Därigenom har följande framkommit.

AA kom till anstalten Mariefred den 23 februari 2024. Han anmodades att lämna urinprov för drogkontroll vid tre tillfällen i februari och mars 2024, men lämnade inte något urinprov. Han tilldelades varningar för vägran att utan giltigt skäl lämna urinprov vid dessa tillfällen. AA kontaktade anstaltens hälso- och sjukvård i mars 2024 och beskrev sina svårigheter att lämna urinprov. Enligt anstaltens hälso- och sjukvård förelåg inga medicinska hinder att lämna urinprov. AA fick från anstaltens hälso- och sjukvård information om att en tappningskateter kunde lämnas ut för att underlätta urinprovtagning.

Den 27 mars 2024 anmodades AA på nytt att lämna urinprov. AA uppgav då till personal att han har svårt att kissa efter en magsäcksoperation och bad om hjälpmedel för att kunna lämna urinprov. Personal kontaktade anstaltens hälso- och sjukvård och uppgav att AA ville prova en tappningskateter. Anstaltens hälso- och sjukvård lämnade ut tappningskatetern tillsammans med noggranna skriftliga instruktioner om användningen, samt muntliga instruktioner till personal.

Enligt anstaltens hälso- och sjukvård är en tappningskateter enkel att använda. I instruktionerna står det bl.a. att man ska avbryta försöken att föra in tappningskatetern om det gör ont. Vid provtagningen fick AA katetern och den skriftliga instruktionen. AA uppgav att han hade svårigheter att föra in katetern och valde att avbryta då han upplevde smärta. Närvarande personal uppfattade också att AA fick ont och bad honom avbryta försöken att föra in katetern.

Kriminalvårdsinspektör pratade efter händelsen med AA om den fortsatta planeringen av urinprovtagningen och att AA måste komma in med dokumentation kring sina svårigheter att lämna urinprov. AA skulle därvid ta kontakt med sin vårdcentral, men uppgav efter några veckor att han inte fått tag i journalanteckningar. AA var mån om att kunna lämna urinprov, eftersom det bl.a. hade betydelse för hans besökstillstånd. Kriminalvårdsinspektören hade ett möte med AA varvid de kom överens om att han skulle prova en annan variant av tappningskateter. AA lämnade sedan urinprov vid fyra tillfällen med hjälp av den katetern.

Rättslig reglering

Av 2 kap. 6 § regeringsformen framgår bl.a. att var och en gentemot det allmänna är skyddad mot påtvingat kroppsligt ingrepp. Enligt 2 kap. 20 § regeringsformen får begränsningar i den rätten göras genom lag.

Av 1 kap. 4 § fängelselagen (2010:610) följer att varje intagen ska bemötas med respekt för sitt människovärde och med förståelse för de särskilda svårigheter som är förenade med frihetsberövandet.

Av 1 kap. 5 § fängelselagen följer att verkställigheten ska utformas så att den intagnes anpassning i samhället underlättas och så att negativa följder av frihetsberövandet motverkas.

Av 1 kap. 6 § fängelselagen följer att verkställigheten inte får innebära andra begränsningar i den intagnes frihet än som följer av fängelselagen eller som är nödvändiga för att ordningen eller säkerheten ska kunna upprätthållas. En kontroll- eller tvångsåtgärd får endast användas om den står i rimlig proportion till syftet med åtgärden. Om en mindre ingripande åtgärd är tillräcklig ska den användas.

Av 8 kap. 6 § fängelselagen följer att en intagen, om inte annat motiveras av medicinska eller liknande skäl, är skyldig att på begäran lämna urin-, utandnings-, saliv-, svett-, blod- eller hårprov för kontroll av att han eller hon inte är påverkad av alkohol, narkotika, något annat berusningsmedel, något sådant medel som avses i 1 § lagen (1991:1969) om förbud mot vissa dopningsmedel eller någon sådan vara som omfattas av lagen (1999:42) om förbud mot vissa hälsofarliga varor.

Av allmänna råd till 8 kap. 6 § fängelselagen i Kriminalvårdens föreskrifter och allmänna råd (2011:1) om fängelse framgår att Kriminalvården bestämmer vilken form av prov för drogkontroll en intagen ska lämna.

Av 23 § fängelseförordningen (2010:2010) följer att vid kroppsvisitation eller kroppsbesiktning ska den som kontrolleras visas all den hänsyn som omständigheterna medger.

Kriminalvårdens bedömning

Anstalten Mariefred har tillbakavisat AA:s uppgifter om att han tvingats att använda tappningskateter vid urinprovtagning för drogkontroll. Som framgår av anstaltens uppgifter har AA i detta fall själv efterfrågat hjälpmedel för att kunna lämna urinprov, varefter personal vid anstalten kontaktat anstaltens hälso- och sjukvård i det syftet. AA har därmed inte förmåtts att använda en kateter vid urinprovtagning på det sätt som JO har kritiserat en anstalt för i beslut den 6 mars 2024 i dnr 10144-2022. Därtill har hälso- och sjukvårdspersonal lämnat muntliga och skriftliga instruktioner för användningen och ett försök att använda

katetern har, i enlighet med instruktionerna, avbrutits så fort AA känt smärta. Därefter har AA lämnat flera urinprov med hjälp av en annan typ av kateter. Mot den bakgrunden bedömer Kriminalvården att AA har visats hänsyn vid urinprovtagningen, och att utförandet av densamma har stått i rimlig proportion till syftet med åtgärden.

AA kompletterade sin anmälan och kommenterade därefter remissvaret. Han anförde i huvudsak följande. Det stod i bruksanvisningen till katetern att det skulle finnas ett glidmedel som också skulle fungera som bedövning. När han frågade efter detta fick han till svar att det inte fanns något sådant och att han skulle blöta katetern med kranvatten. Han påtalade att det inte verkade hjälpa men kriminalvårdspersonalen sa att ”antingen använder du katetern eller så blir det en vägran och det kommer ge dig en varning”. Därför försökte han, men det gjorde fruktansvärt ont och han skakade i hela kroppen av smärtan. När han hade fått in katetern 40–45 cm i urinröret utan att det kom någon urin blev han tillsagd att ta ut den igen och då uppstod friktionsskador. Även detta gjorde hemskt ont. Han var nära att svimma och uppmanades att gå och lägga sig och ta det lugnt ett tag. I över en vecka efteråt sved det väldigt mycket när han skulle kissa, det kändes som att han kissade taggtråd. Han fick en varning som har gjort att han inte beviljats någon permission eller nedklassning.

Rättslig reglering

Kriminalvården har i sitt yttrande redogjort för relevant rättslig reglering. Jag vill tillägga följande.

Proportionalitetsprincipen i 1 kap. 6 § fängelselagen (2010:610) innebär att det i varje enskilt fall ska ske en prövning av om kontroll- eller tvångsåtgärden över huvud taget behöver tillgripas med hänsyn till omständigheterna och om syftet kan tillgodoses genom en mindre ingripande åtgärd. Den intresseavvägningen kan också leda till att åtgärden inte alls ska vidtas, om den skulle få skadeverkningar som inte är rimliga i förhållande till vad som eftersträvas. (Se prop. 2009/10:135 s. 66.)

Bedömning

Det är utrett att AA i slutet av mars 2024 försökte att lämna urinprov med hjälp av en tappningskateter. Han hade dessförinnan vid tre tillfällen fått varningar för att han inte kunnat göra det på vanligt sätt. Försöket med katetern fick avbrytas eftersom AA fick ont och skadades. Jag finner inte skäl att ifrågasätta AA:s uppgifter om att smärtan var mycket kraftig och att han hade ont i över en vecka efteråt. Sjukvårdspersonal närvarade inte vid provtillfället, men hade gett skriftliga instruktioner till AA och kriminalvårdspersonal om hur katetern skulle användas. Personalen hade dessutom fått muntliga instruktioner.

Kriminalvården har hävdatt att AA inte tvingades att nyttja katetern eftersom han själv hade efterfrågat hjälpmedel för att kunna lämna urinprov, och att situationen följaktligen skiljer sig från den i ett ärende där jag riktade allvarlig kritik mot anstalten Sörbyn för att ha förmått en intagen att använda en kateter

vid ett urinprov (se mitt beslut den 6 mars 2024, dnr 10144-2022). I det fallet hade den intagne i samband med provtagningen informerats om att användande av kateter var det enda återstående sättet att lämna urinprov på och att en vägran kunde leda till förflyttning till en annan anstalt. Jag bedömde att det för den intagne därmed inte kan ha framstått som annat än att alternativet till att underkasta sig urinprovtagningen med hjälp av katetern var att bli omplacerad, och att frivilligheten under dessa förhållanden måste anses ha varit illusorisk.

Jag vill till att börja med understryka att urinprovtagning utgör en form av kroppsbesiktning som Kriminalvården beslutar om. Den som åtgärden avser är frihetsberövad, och vägran eller oförmåga att lämna urinprov kan få påtagliga konsekvenser för honom eller henne. Utrymmet för att överhuvudtaget tala om frivillighet i detta sammanhang – även när det gäller själva sättet på vilket provtagningen ska gå till – menar jag därför är ytterst begränsat.

Av såväl remissvaret som AA:s egna uppgifter framgår att han är angelägen om att kunna lämna drogtester och att han därför vill ha hjälp med att göra det. AA har emellertid också gett uttryck för en stark rädsla inför att lämna proverna med hjälp av kateter, och uppgett att han känner sig tvingad till att göra det. Han har dessutom framfört att han vid det första försöket med katetern fick veta att valet stod mellan att använda den och att fortsätta få varningar för vägran att lämna urinprov. Kriminalvården har inte haft möjlighet att kommentera det sistnämnda påståendet, och jag har inte funnit tillräcklig anledning att utreda frågan vidare. Det är därför inte klarlagt hur orden föll vid tillfället.

Utredningen visar dock att AA tidigare hade gjort tre misslyckade försök att lämna urinprov på vanligt sätt och att det lett till att han tilldelats varningar. Av de muntliga upplysningarna framgår även att anstalten inte kontrollerar påverkan av otillåten substans genom blodprover och att användning av kateter därmed var det alternativ som återstod. Huruvida anstalten någon gång övervägde att hålla AA avskild med stöd av 6 kap. 9 § fängelselagen för att kunna genomföra en urinprovtagning på vanligt sätt går inte att utläsa av remissvaret. För AA kan det i vart fall inte ha framstått på annat sätt än att alternativet till att underkasta sig urinprovtagningen med hjälp av katetern var att fortsätta att bli tilldelad varningar, vilket i sin tur får allvarliga konsekvenser bl.a. för hans möjligheter att ta emot besök och beviljas permissioner.

I motsats till Kriminalvården bedömer jag att det inte i någon rimlig mening kan sägas ha varit frivilligt för AA att lämna urinprovet med hjälp av katetern. Att han själv efterfrågat hjälpmedel för att kunna genomföra urinprovtagningar kan knappast förstås så att han har samtyckt till att försöka lämna urinprov på det sätt som nu skett. Frivilligheten måste alltså också i detta fall anses ha varit illusorisk.

Det står klart att AA fick försöka tappa sig själv på urin med hjälp av en kateter utan att någon sjukvårdspersonal var på plats. Med hänsyn till hur det hela slutade kan jag inte dra någon annan slutsats än att såväl AA som närvarande

kriminalvårdspersonal saknade tillräckliga kunskaper om hur katetern skulle användas. Det var uppenbarligen inte tillräckligt att de delgavs instruktioner från sjukvården inför provtagningen. Att anstalten under sådana omständigheter valde att genomföra försöket med katetern är anmärkningsvärt.

Som framgått har AA när han kommenterat Kriminalvårdens yttrande uppgett att personalen vid det aktuella tillfället förmådde honom att använda katetern efter att bara ha kunnat blöta den med kranvatten. Något glidmedel som enligt instruktionerna skulle användas ska inte ha funnits tillgängligt. Om det har gått till på detta sätt är det fullständigt oacceptabelt. Kriminalvården har emellertid inte uppmanats att yttra sig över AA:s tillkommande uppgifter. Även om jag inte ser något skäl till att betvivla dem, särskilt som provtagningen uppenbart misslyckats, är det inte klarlagt att det har gått till så som AA senare beskrivit. Oavsett detta menar jag att anstalten, genom att ha förmått honom att använda en kateter på det sätt som är utrett, har agerat i strid med fängelselagens krav på proportionalitet och att bemöta varje intagen med respekt för deras människovärde.

Enligt Kriminalvården fick AA några veckor efter den misslyckade urinprovtagningen med kateter testa en annan sort, som han sedan har lämnat urinprover med vid fyra tillfällen. Det framgår inte annat än att detta har gått bra. Med hänsyn till det som har framkommit om det första tillfället framstår det dock enligt min mening som synnerligen tveksamt att anstalten har gått vidare med kateter, även då utan närvaro av sjukvårdspersonal.

Sammantaget är jag mycket kritisk till anstalten Mariefreds agerande gentemot AA i samband med urinprovtagningen och att man fortsatt med kateter trots att han skadades vid det första tillfället. Anstalten förtjänar allvarlig kritik för det inträffade.

Jag har nu riktat allvarlig kritik mot två olika anstalter för att ha förmått intagna att använda kateter vid urinprovtagningar utan att sjukvårdspersonal deltagit vid de aktuella tillfällena. Som Kriminalvården har redogjort för anges i de allmänna råden till 8 kap. 6 § fängelselagen i Kriminalvårdens föreskrifter och allmänna råd (2011:1) om fängelse, FARK Fängelse, att myndigheten bestämmer vilken form av prov för drogkontroll en intagen ska lämna. Jag har i grunden inte något att invända mot detta. När ett verksamhetsställe bestämmer formen för provtagning måste det dock alltid ske med beaktande av fängelselagens krav på proportionalitet och att varje intagen ska bemötas med respekt för sitt människovärde. Om det i ett enskilt fall inte går att genomföra t.ex. ett urinprov på ett säkert och humant sätt ska det alltså inte fullföljas. För att kunna genomföra ett prov för drogkontroll måste anstalten i en sådan situation överväga andra möjligheter såsom användande av blodprover, eller försäkra sig om medverkan av sjukvårdspersonal vid provtillfället.

Det har framkommit att man i anstalten Mariefred inte tar blodprover vid de aktuella kontrollerna och sjukvårdspersonal tycks som regel inte delta vid

urinprovtagningar. Jag vet inte vilka närmare överväganden som ligger bakom dessa ställningstaganden, och saknar kännedom om huruvida sådana rutiner är utbredda inom myndigheten i övrigt. Det kan i vart fall konstateras att 8 kap. 6 § fängelselagen ger utrymme för olika typer av provtagning, däribland blodprover. Naturligtvis är det inte min sak att göra medicinska bedömningar men det lär inte kunna uteslutas att det finns enskilda fall där blodprov vore det mest ändamålsenliga och proportionerliga valet. Det kan vidare diskuteras hur rutinerna förhåller sig till riktlinjer inom den allmänna sjukvården. Själv tappning med hjälp av kateter torde där regelmässigt initialt ske under överinseende av särskild sjukvårdspersonal, som också hjälper till med att prova ut rätt kateter.

Mot bakgrund av det anförda finns det enligt min mening anledning för Kriminalvården att se över rutinerna inom myndigheten beträffande prover för drogkontroll. Det förefaller lämpligt att involvera de egna medicinska experterna i det arbetet.

Med hänsyn till att ärendet berör medicinska frågor skickar jag en kopia av detta beslut, jämte mitt i mars 2024 meddelade beslut om samma sak, till Inspektionen för vård och omsorg för kännedom.

Ärendet avslutas.

Beslutet har fattats av JO Katarina Pålsson. Dokumentet har fastställts digitalt och har ingen underskrift.

Rättssakkunniga Emma Söderberg Majanen har föredragit ärendet och byråchefen Catrine Björkman och den medicinske experten Ingemar Engström har deltagit i beredningen.